

بسم الله الرحمن الرحيم

نقش ادب والدین در تربیت فرزندان با محوریت روایت

«خَيْرُ مَا وَرَثَ الْآبَاءُ الْأَبْنَاءَ الْآدَبُ»

پریسا ساکی ۱

چکیده

والدین نخستین الگوهای رفتاری هستند، که فرزند با آنها مواجه است و در بین بقیه افرادی که در کنار فرزند قرار دارند، والدین تأثیرگذارترین هستند. به همین دلیل مسئله تعلیم و تربیت فرزندان نکته بسیار اساسی و مهم می‌باشد. برای اثبات ضروری بودن این موضوع همین بس که در روایتی از امام علی^(ع) بهترین ارث پدران برای فرزندان، «ادب» معرفی شده است. هدف از این پژوهش، تبیین نقش ادب والدین در تربیت فرزندان با محوریت روایت «خَيْرُ مَا وَرَثَ الْآبَاءُ لِأَبْنَائِهِمُ الْآدَبُ» است. که نقش والدین را در دو بعد تربیت دینی و اجتماعی مورد تحلیل قرار می‌دهد، که نحوه گردآوری مطالب به صورت کتابخانه‌ای؛ شیوه پردازش به صورت توصیفی تحلیلی است. بر پایه یافته‌های تحقیق، والدین با آموزش نماز، آموزش قرآن و دعا، آشنا کردن فرزندان با علوم اهل بیت، رعایت رسم و رسوم اسلامی در هنگام تولد نوزاد، ادب معاشرت با مردم و ادب سلام؛ نقش مؤثری در ادب و تربیت دینی و اجتماعی فرزندان داشته باشند.

واژگان کلیدی: ادب، تربیت، والدین، فرزندان.

۱. طلبه سطح دوم، غیر حضوری، حوزه علمیه خواهران قم.

مقدمه

تربیت و آموزش، حقی اساسی است، که والدین باید برای فرزندان خود فراهم آورند. و ادب خود والدین، نقش بسزایی در تربیت فرزندان دارد، زیرا آنها باید چیزی را از فرزندان انتظار داشته باشند، که از خودشان انتظار می‌رود، بدو تولد، به عنوان مهم‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین بخش زندگی انسان شناخته می‌شود، جایی که **فرزند** همچون گوهری درون صدف خانواده به تکامل می‌رسد. تلاش و سرمایه‌گذاری والدین در رشد استعدادهای معنوی فرزندان، نهایتاً به نفع خود آن‌ها خواهد بود. در جامعه‌ای با اصول اسلامی، خانواده‌ها مسئولیت دارند، تا فرزندان متعهد و با ایمان تربیت کنند. شخصیت انسان در آن دوران شکل می‌گیرد، و از اطرافیان خود الگوبرداری می‌کنند، والدین می‌توانند به عنوان بهترین معلمان و الگوها برای فرزندان خود عمل کنند، و با توجه به جزئیات رفتاری خود، مسیر تأثیرگذاری بر آن‌ها را هموار سازند. **فرزندان** از همه رفتارها، گفتارها و احساسات والدین الگوبرداری می‌کنند، و این عوامل می‌توانند در ساختار شخصیت آینده آن‌ها به صورت سازنده یا تخریب‌گر عمل کنند. به عنوان مثال، اگر مسائل دینی برای والدین اهمیت داشته باشد، می‌تواند انگیزه و علاقه به معنویات را در **فرزند** پرورش دهد، در حالی که رفتار ناپسند آن‌ها ممکن است، ارزش‌های دینی را کاهش دهد. نقش ادب والدین در تربیت فرزندان مسئله‌ای بسیار ضروری و مهم می‌باشد، به گونه‌ای که روایت گهربار حضرت علی^(ع) که بر این امر تأکید دارد، به خوبی بیانگر آن است، که می‌فرماید: بهترین میراثی که پدران برای فرزندان به جای می‌گذارند، ادب است، آنقدر ادب حائز اهمیت است که از آن به عنوان بهترین ارث نام برده شده و کوتاهی کردن والدین در این زمینه، علاوه بر عقاب الهی، موجب سرزنش اجتماع نیز خواهد شد. زیرا مردم خوب و بد فرزندان را از تربیت والدین می‌دانند. با توجه به این موضوع که اسلام دین جامع و کاملی است، که در هر زمینه‌ای دستورالعمل‌های کاملی را تبیین نموده، از جمله در زمینه تربیت دینی و اجتماعی راهکارهای مناسبی را ارائه فرموده و والدین را در این زمینه موظف کرده که در این عرصه بکوشند، و آنها را نسبت به سایر افراد در این موضوع شایسته‌تر دانسته و قطعاً والدین در این باره در قبال فرزندان و در نزد پروردگار مسئول خواهند بود. اهمیت این موضوع به قدری است که در آیات و روایات فراوانی به این موضوع سفارش و تأکید شده است. نوشتار حاضر به شیوه پردازش اطلاعات به صورت توصیفی تحلیلی و گردآوری

اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای، درصدد بررسی این سؤال است؛ نقش ادب والدین در تربیت فرزندان با محوریت روایت "خیر ما ورث الآباء الابناء الادب" چیست؟

از لحاظ پیشینه با توجه به منابع و کتبی که در خصوص تعلیم و تربیت آمده است؛ تقریباً زیاد و متعدد هستند، از جمله، مقاله جواد محدثی، در الفبای زندگی (۱۳۹۶) فرزندان و حق ادب و تربیت را مورد بررسی قرار داده است، و سیدموسی واعظی، خانواده در آئینه فقه (۱۴۰۰) جلوه‌های تأثیر والدین بر فرزندان را تحلیل کرده است، و محمد کریم بهمنی چوب بستنی در مقاله خود به تأثیر آگاهی والدین به تربیت فرزندان (۱۴۰۱) پرداخته است. وجه امتیاز این مقاله آن است؛ که علاوه بر بررسی موضوع تعلیم و تربیت، نقش ادب والدین را با محوریت روایت مورد تحلیل قرار می‌دهد، و راهکارهایی برای تربیت دینی فرزندان ارائه می‌کند.

۱. مفهوم شناسی

اصولاً در هر پژوهشی بسته به عنوان و موضوع آن واژه و اصطلاحاتی وجود دارد، که لازم است، قبل از تبیین موضوع تعریف شود، تا هم ابهام احتمالی در جمله برطرف شود، و هم گستره موضوع مشخص شود. به همین منظور در این مقاله ابتدا به تعریف اصطلاحات عنوان و سپس برخی مفاهیم مرتبط با بحث پرداخته شده است.

۱-۱. ادب؛

در لغت (به فتح همزه و باء) به معنای معرفت، دانش و عجب، و روش پسندیده است. ۱ و در جایی دیگر، حسن اخلاق شمرده شده است ۲، و البته بعضی دیگر ادب را به معنای راهنمای مردم به سوی کار پسندیده، و بازدارنده آن‌ها از کار زشت می‌دانند ۳، در لغت‌نامه‌های عربی، تمرین نفس دادن ۴ است، و در اصطلاح، ادب در طی قرن‌ها به دو معنای عمده در ادبیات و اخلاقیات به کار رفته است ۵، ولی مقصود بحث ما ادب دینی است، حفظ حد هر چیزی و تجاوز نکردن از آن را

۱ . دهخدا ، لغت‌نامه، ج ۱، ص ۱۵۵۷-۱۵۵۸

۲ . الطریحی، مجمع البحرین، ج ۱، ص ۵۱

۳ . ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۲۰۶

۴ . الفیومی، مصباح المنیر، ج ۲، ص ۹

۵ . موسوی بجنوردی، دائره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۷، ص ۲۶۹.

ادب می‌گویند^۱، و خواجه عبدالله انصاری می‌گوید: ادب را حفظ حدّ میان غلو و جفا، در اثر شناخت ضرر و زیان تعدی از حدود الهی می‌داند^۲، و در تفسیر دیگر از طباطبائی آمده، هر عمل مشروعی خواه دینی، یا عقلی، اگر به شکل زیبا و پسندیده انجام شود، ادب نام دارد^۳.

۱-۲. والدین؛

صیغه تشبیه، در حالت نصبی و جری. پدر و مادر. (ناظم الاطباء). ابوین. ابوان. والدان^۴

۱-۳. تربیت؛

تربیت در لغت از ماده "ربو" و باب تفعیل است، که در این ریشه به معنای زیادت و فزونی، رشد و نموکردن^۵، یا از ماده "رب" به معنای صاحب، خالق، مالک، مصلح، و از ماده ربا به معنی زاد و نما می‌باشد^۶. همچنین تربیت از ماده "رب" به معنی مالک، سید و مربی گرفته شده است، و معنایش اینگونه می‌شود: انجام وظیفه کردن، به شیوه نیکو و پسندیده^۷. تربیت در فارسی، به معنای پروردن، پروراندن، یا آداب و اخلاق را به کسی یاد دادن، و آموختن و پرورش **فرزند** تا بالغ شدن، و به معنای آموزش و پرورش هم آمده است^۸، تربیت در اصطلاح فقها، معنای خاصی ندارد، و مقصود آنها از این واژه، همان معنای لغوی آن است^۹، و در جایی دیگر معنای اصطلاحی تربیت عبارت است از: فعالیتی منظم و مستمر، در جهت کمک به رشد جسمانی، اخلاقی، عاطفی، اجتماعی، و به طور کلی، پرورش و شکوفایی استعدادهای متربی، به گونه‌ای که نتیجه آن در شخصیت متربی، به ویژه در رفتارهای او ظاهر شود^{۱۰}.

۱. طبرسی، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۷، ص ۱۹۹

۲. انصاری، شرح منازل السائرین، ص ۱۵۲-۱۵۱

۳. طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۶، ص ۲۶۰.

۴. عمید، فرهنگ عمید، ص ۱۲۳۸؛ معین، فرهنگ معین، ص ۸۸

۵. باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۱، ص ۳۷؛ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۵۴

۶. همان، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۳۰۴؛ همان، مصباح المنیر، ج ۱، ص ۲۱۷؛ الطریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۱۳۹-۱۳۸.

۷. همان، لسان العرب، ج ۱، ص ۳۹۹.

۸. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۱۴، ص ۵۵۰؛ همان، فرهنگ فارسی، ج ۱، ص ۱۰۶۳؛ همان، فرهنگ عمید، ج ۱، ص ۴۲۵.

۹. نجفی جواهری، جواهر کلام، ج ۶، ص ۲۳۱؛ خوانساری، جامع المدارک، ج ۱، ص ۲۲۲.

۱۰. حاجی ده‌آبادی، درآمدی بر نظام تربیتی اسلام، ص ۱۹

۴-۱. معرفی اجمالی و تبیین مفردات مهم روایت

حضرت علی^(ع) می‌فرماید: خَيْرَ مَا وَرَثَ الْآبَاءُ لِأَبْنَائِهِمُ الْإِدْبُ؛ بهترین ارثی که پدران برای فرزندان خود باقی می‌گذارند، ادب است.^۱

الف) خَيْرٌ: به معنای دلپسند و مرغوب است. راغب می‌گوید: خیر آن است که همه بدان رغبت کنند، و مقابل آن شرّ است.^۲ به مال دنیا از آن جهت خیر می‌گویند، که مرغوب و مورد میل است.^۳ و به هر کس دانش داده شود، خیر فراوانی داده شده است.^۴ در جایی دیگر چون حکمت مرغوب و دلپسند است، لذا بدان خیر اطلاق شده است.^۵

ب) ما: گاهی پس از حذف الف (ما)، میم آن ساکن می‌شود، و ما موصوله است.^۶ وَرَثٌ: به معنای منتقل شدن به تو، از دیگری بدون خریدن، و نظیر آن به همین جهت؛ مال میت را میراث، ارث، و تراث گفته‌اند.^۷ ارث در اصطلاح فقیهان به معنای: استحقاق شخصی به دارایی دیگری، به سبب یا نسب است، ولی بیشتر فقها برای آن معنای اصطلاحی ذکر نکردند، چون به این باورند که معنای اصطلاحی و لغوی آن نزدیک به یکدیگر است.^۸

ج) الْآبَاءُ: جمع أب به معنای پدران^۹

د) الْأَبْنَاءُ: جمع إِبْنٍ، به معنای پسران^{۱۰}

-
۱. رضی، نهج البلاغه، حکمت ۱۱۳ و ۵۴
 ۲. قرشی بنانی، قاموس قرآن، ج ۲، ص ۳۱۷؛ راغب اصفهانی، مفردات، ص ۳۰۰؛ الطریحی، مجمع البحرین، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۲۹۴
 ۳. ۱۸۰ بقره
 ۴. مکارم شیرازی، ترجمه قرآن، ج ۱، ص ۴۵؛ طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۲، ص ۶۵۹؛ همان، تفسیر المیزان، ص ۶۰۷؛ طبرسی، تفسیر مجمع البیان، همان، تفسیر مجمع البیان، ج ۳، ص ۱۶۲
 ۵. ۲۶ آل عمران
 ۶. ریگی، فرهنگ المنجد، ج ۲، ص ۱۷۴۱
 ۷. همان، قاموس قرآن، ج ۷، ص ۱۹۵؛ همان، مفردات، ج ۱، ص ۶۳؛ همان، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۲۶۷
 ۸. شهید ثانی، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، ج ۸، ص ۱۱
 ۹. معین، فرهنگ معین، ص ۸۴؛ عمید، فرهنگ عمید، ص ۱۰۴
 ۱۰. همان، فرهنگ معین، ص ۸۸؛ همان، فرهنگ عمید، ص ۱۱۰

۲. اهمیت نقش والدین در پرورش و تربیت فرزندان

اهمیت نقش والدین در پرورش و تعلیم فرزندان امری است، که نمی‌توان آن را نادیده گرفت. بسیاری از مادران و پدران، بدون توجه به تأثیرپذیری فرزندان، ناخودآگاه خصوصیات منفی خویش را به آنها منتقل می‌کنند. پیوند ویژگی‌های شخصیتی والدین با الگوهای اختلال رفتاری در فرزندان، موضوعی قابل تأمل است. پدر و مادر به عنوان دو ستون اصلی خانواده، نقش بسزایی در پرورش و رشد فرزندان ایفا می‌کنند. فرزندان از همان لحظات نخستین زندگی، در محیط خانواده رشد یافته و در کنار والدین خود، احساسات و تجربیات مختلف را کسب می‌کنند.

فرزندان با ورود به جهان، اولین الگوها و شیوه‌های رفتاری را از پدر و مادر خود فرا می‌گیرند؛ از صحبت کردن گرفته تا راه رفتن، نشستن و تغذیه. با توجه به وابستگی طبیعی فرزندان به بزرگترها و اعتماد عمیق آن‌ها به والدین، به ویژه در دوران فرزند، آن‌ها تصور می‌کنند که پدر و مادر، موجودات بی‌عیب و نقصی هستند، که شایسته ستایش‌اند. آن‌ها به حمایت والدین خود نیاز دارند، و در غیاب آن‌ها احساس ترس می‌کنند، به همین دلیل به دنبال جلب رضایت آن‌ها هستند. فرزند برای آوردن لبخند بر چهره پدر و مادر خود، کارهایی را انجام می‌دهد که می‌داند آن‌ها را خوشحال می‌کند. با این حال، فرزندان علی‌رغم سادگی و ناآگاهی نسبت به بسیاری از مسائل، به دلیل ذات کمال‌جو و تمایل به دوست داشته شدن، تلاش می‌کنند، تا محبت والدین را جذب کرده و رضایت آن‌ها را به دست آورند. بنابراین، آن‌ها درک قابل توجهی از اطراف خود دارند و به خوبی می‌فهمند، که چه رفتارهایی از سوی پدر و مادرشان مورد استقبال قرار می‌گیرد و چه رفتارهایی مورد پسند آن‌ها نیست.^۱

۳. هدف اصلی در ادب و تربیت فرزند

در نظام آموزشی مبتنی بر اصول اسلامی، تعیین اهداف آموزشی، یکی از مهم‌ترین موضوعات است، زیرا بدون تبیین هدف، نمی‌توان به راحتی به برنامه‌ریزی و سنجش فعالیت‌های تربیتی پرداخت. در جامعه اسلامی، تربیت فرزندان با هدف‌های الهی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. پرسش این است که در نظام آموزشی اسلام، مقصود واقعی از تربیت چیست؟ آیا هدف تنها تولید

۱. رضایی، فهمیمه، نقش آدب والدین در تربیت فرزندان، ۱۳۹۹

نسل و افزایش جمعیت است؟ آیا صرفاً پرورش فرزندان سالم مدنظر است؟ یا هدف، تأمین نیروی انسانی برای حفظ و دوام جامعه اسلامی و انجام وظایف آن است؟ یا شاید هدف‌های عالی‌تر و مقدس‌تری فراتر از این‌ها وجود دارد؟ از منظر استاد بزرگ اسلام، علی^(ع)، هدف اصلی از داشتن فرزند و تربیت آن چه می‌باشد؟ با بررسی دیدگاه‌ها و روش‌های تربیتی علی^(ع)، روشن می‌شود که در نظام تربیت اسلامی، هدف اصلی، رساندن فرزند به جایگاه بندگی و عبودیت خداوند است. هدف، پرورش انسان‌هایی است که در برابر خالق خود سر به فرمان و تسلیم باشند. امیرالمؤمنین علی^(ع) در حدیثی پیش از تولد فرزندان، به طور غیر مستقیم به هدف نهایی تربیت اشاره کرده و به حق، در سیر تعلیم و تربیت خود به این مقصود جامه عمل پوشانده و فرزندان خویش را با توجه به آن پرورش داده‌اند. مرحوم ابن شهر آشوب به نقل از سند خود از آن حضرت می‌گوید: «من از خداوند خود درخواست فرزندان با چهره زیبا و قامت بلند نکرده‌ام، بلکه از خالقم خواستارم که **فرزندانم** به او گوش فرا دهند و از او بترسند، تا زمانی که به آن‌ها نگاه می‌کنم، برای من مایه رضایت و سرافرازی باشند»^۱.

۴. نقش ادب والدین در تربیت فرزندان

از دیدگاه امام علی^(ع) در نگرش و روش زندگی امام علی^(ع)، انسان به مثابه موجودی چند بعدی تلقی شده، و پرورش و تعلیم او نیز در بردارنده ابعاد متفاوتی است، که شامل تعلیمات اخلاقی، دینی، جسمانی و اجتماعی می‌گردد. در رهنمودهای تربیتی اولین امام شیعه، این جوانب مختلف به دقت مورد توجه قرار گرفته‌اند. برای پرداختن به جزئیات هر یک از این جنبه‌ها، نوشتن یک مقاله یا حتی کتاب جداگانه لازم است. با این حال، با توجه به دامنه عمومی بحث در این مقاله، مجال برای بررسی دقیق هر بخش فراهم نیست، بنابراین به طور خلاصه و گذرا به دو بُعد تربیتی؛ تعلیمات دینی و اجتماعی می‌پردازیم.

۴-۱. نقش ادب والدین در تربیت دینی فرزندان

پرورش مذهبی در برداشتی که ما از آن داریم، به حوزه‌ای مشخص اشاره دارد. با وجود اینکه پرورش مذهبی، مفهومی فراگیر و وسیع است، و تمام جنبه‌های هستی انسان را در بر می‌گیرد، اما در این متن، منظور از پرورش مذهبی به خصوص در مقابل پرورش اخلاقی، اجتماعی و سایر

۱. مجلسی، بحارالأنوار، ج ۱۰۴، ص ۹۸

جنبه‌ها قرار دارد، و بیشتر به حیطة باورها و فرائض عبادی در دین اشاره دارد. این نوع پرورش در روش تعلیم و تربیت امام علی^(ع) از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، و نمونه‌هایی از تربیت دینی عبارت است از:

۱-۱-۴. آموزش نماز؛

نماز، نمود بارزی از تعلیمات دینی است، که در حیطة احکام و عبادت جایگاه ویژه‌ای دارد. این عمل مذهبی به عنوان مهم‌ترین ستون دینی شناخته شده، و زمینه‌ساز پذیرش سایر اعمال عبادی می‌باشد. حضرت علی^(ع) در طول زندگی پُر برکت خود، نمونه‌های برجسته‌ای از اقامه نماز را در شرایط مختلف از جنگ و صلح گرفته، تا سلامت و بیماری، چه در منزل و چه در مزرعه، همچنین در دوران حکومت و انزوای ۲۵ ساله، به نمایش گذاشتند. ایشان نماز را به عنوان مهم‌ترین فعالیت خود می‌دانستند و همواره فرزندان خود را به آن سفارش می‌کردند.

در یکی از وصایای خود به امام حسن^(ع) و سایر اعضای خانواده، با تأکید فرمودند: «پروردگار را بترسید و نسبت به نماز که بهترین کارها و ستون دین شماست^۱، دقت کنید.» ایشان نه تنها به خود و فرزندان‌شان بلکه به تمام پیروان و شیعیان توصیه می‌کردند که نماز را به **فرزندان** خود آموزش داده و در آنان اصرار و تشویق به مداومت بر آن را حفظ کنند. حضرت علی^(ع) می‌فرمایند: «به فرزندان خود نماز را آموزش داده و هنگام رسیدن به سن تکلیف، آن‌ها را به اقامه نماز ترغیب کنید^۲». در مسیر تعلیم دینی، نقش نماز بسیار حائز اهمیت است؛ به گونه‌ای که حتی قبل از رسیدن به سن بلوغ، تأدیب مختصر فرزندان بابت ترک نماز پذیرفته شده است. حضرت علی^(ع) به یکی از یاران خود سفارش کرد: «فرزندان خود را با زبان به نماز و پاکیزگی دعوت کنید و هنگامی که به ده سالگی رسیدند، در صورت ترک نماز، با تأدیب بدنی آن‌ها را تشویق کنید، ولی بیش از سه بار تجاوز نکنید^۳». چیز قابل توجه در این دو روایت، دقت حضرت به مراحل تعلیم و همچنین شیوه آشناسازی فرزندان با نماز و برپایی آن است. زیرا بین دوران کودکی و بلوغ تفاوت قائل شده‌اند؛ در دوران کودکی پیش از ده سالگی، فقط به آموزش و تعلیم نماز پرداخته‌اند، و به اقدامات زبانی و توصیه‌های کلامی بسنده کرده‌اند. در این مرحله، تأکید بر آمادگی و زمینه‌سازی،

۱. رسولی محلاتی، وصایا الرسول والائمة، ص ۱۸۴.

۲. خوانساری، شرح غررالحکم و دررالکلم، ج ۴، ص ۳۵۳.

۳. محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۱، ص ۷۵-۲.

برای برپایی نماز است. اما در سن ده سالگی، با توجه به رشد مناسب **فرزند** در این سن و تقریباً رسیدن به سن تمیز و تشخیص، تأکید عملی بر اقامه نماز است؛ و هنگام رسیدن به سن بلوغ، تأکید بر الزام آن‌ها به نماز و پایبند نبودن به ترک آن است. و بنابراین نماز خواندن والدین، نقش مهمی، در انجام دادن این فریضه‌ی واجب، توسط فرزند دارد.

۴-۱-۲. تعلیم قرآن؛

قرآن کریم به عنوان کتاب آسمانی، مهم‌ترین مرجع دین اسلام به شمار می‌آید، و نقشی بسیار بزرگ در پرورش معنوی افراد دارد. حضرت علی^(ع) در نامه‌ای که به جهت تربیت **فرزندشان**، امام حسن^(ع) نوشته‌اند، پس از تأکید بر اهمیت پرورش و ضرورت شتاب در آن، به عنوان اولین گام، آموزش قرآن، مفاهیم آن و دستورات مربوط به حلال و حرام را مطرح می‌کنند: «و آغاز کار من با تو، آموزش کتاب خداوند، تفسیر آن، قوانین اسلامی و احکام، حلال و حرامش است، و من این مسائل را به سایر موضوعات ترجیح می‌دهم»، «ابتدا به تو کتاب خدا را می‌آموزم و تفسیرش را به تو خواهم آموخت، و قوانین اسلام و دستورات آن را در مورد حلال و حرام برایت روشن خواهم ساخت، و در ابتدای کار به چیزی جز قرآن نخواهم پرداخت ۱». همچنین آن بزرگوار در سفارشی به فرزند دیگر خود، محمدبن حنیفه، اظهار داشته‌اند: «باید به خواندن قرآن و عمل کردن به آنچه در آن آمده است، پردازی و به قوانین و فرامین آن درباره حلال و حرام و دستورات و نواهی پایبند باشی. همچنین باید خواندن قرآن را در شب و روز و در زمان نماز شب بر خود لازم بدانی، چرا که قرآن میثاقی است، از جانب خداوند متعال به بندگانش، پس بر هر مسلمانی لازم است که روزانه به این پیمان نگاه کند، گرچه تنها پنجاه آیه باشد ۲». پس نقش والدین در یادگیری قرآن **فرزندان** بسیار مهم است، زیرا تا والدین خودشان به قرآن پایبند نباشند، **فرزند** الگویی برای فراگیری این کتب آسمانی ندارد.

۴-۱-۳. آموزش دعا؛

در تربیت دینی دعا وسیله‌ای است، برای درخواست کردن از خداوند و جایگاه بالایی دارد، و انسان را به خداوند وصل می‌کند، و از آن راه شخص نیازهای فردی و درونی خودش را با خداوند در میان می‌گذارد، و به واسطه‌ی آن به آرامش می‌رسد. حضرت علی در سیره تربیتی خود، به عنصر

۱. رضی، نهج البلاغه، نامه ۳۱، ص ۲۹۸.

۲. راجی قمی، پنجاهای پدران به فرزندانشان، ص ۱۶۲-۱۶۳.

دعا توجه ویژه‌ای داشتند؛ و همچنین به **فرزندان** خود دعاهایی را آموزش داده و از آنها می‌خواست، که قرائت آن دعاها را ترک نکنند، امام حسین می‌فرماید: پدرم مرا به خواندن دعای جوشن کبیر و تجلیل و احترام به آن سفارش و، وصیت می‌کرد که آن دعا را بر کفنشان بنویسیم و آن را به سایر افراد خانواده آموزش دهم^۱، اگرچه برای دعاکردن زمان‌های خاصی در روایات بیان شده، و بعضی از دعاها در زمان‌های مخصوص خودش مورد تأکید قرار گرفته، اما حضرت علی در سیره تربیتی خودش هر زمان را برای دعا کردن غنیمت شمرده، و به آموزش دادن دعا به **فرزندانش** پرداخته، برای مثال به امام حسن فرمودند: هیچ لقمه و جرعه آبی را مخور مگر اینکه قبل از خوردن و آشامیدن این دعا را تلاوت کرده باشی «اللهم انی اسئلك فی اکل و شرب السلامه من وعك والقوه به علی طاعتك و ذکرک و شکرک فیما بقیتہ فی بدنی و ان تشجعنی بقوته علی عبادتک و ان تلهمنی حسن التحرز من معصیتک^۲» حضرت علی^(ع) که به اهمیت دعا و تأثیر آن در پرورش معنوی افراد وقوف داشتند، نه تنها در دوران حیات خود به فرزندانشان آموزش دعا می‌دادند، بلکه در لحظات پایانی عمر و زمان رحلت نیز از این کار غفلت نورزیدند. در آن لحظات حساس، به فرزندشان امام حسن^(ع) دعای خاصی را یاد دادند^۳.

۴-۱-۴ آشنا کردن فرزندان با علوم اهل بیت؛

یکی دیگر از مهم‌ترین عناصر تربیتی است، که از وظایف ضروری و مهم والدین است، که با آشنا کردن **فرزندان** خود با مذهب‌های اسلامی و عقیده‌های حقه شیعه بذر محبت اهل بیت را در دل آنها بکارند، و آنها را با معارف ارزشمند اهل بیت آشنا کنند، و شناخت این ارزش‌ها به اهل بیت باعث می‌شود، که پایبندی آنها به اعتقادشان بیشتر شود، و از حمله عقیده‌های ناپاک، محفوظ بمانند. شیخ صدوق از حدیث ۴۰۰ گانه حضرت علی نقل کرده: که به **فرزندان** خود آن دانشی را بیاموزید، که برای حال آنها مفید باشد، تا زمانی دیدگاه‌ها و افکار مرجئه^۴، به آنها چیره نشود^۵.

۴-۱-۵ رعایت رسم و رسوم اسلامی در هنگام تولد فرزندان؛

- ۱ . مجلسی، بحار الأنوار، ج ۹۱ ، ص ۳۸۴؛ مستدرک الوسائل، ج ۲ ، ص ۳۲۳.
- ۲ . طبرسی ، مکارم الأخلاق، ص ۷۴.
- ۳ . مجلسی بحار الأنوار، ج ۹۲ ، ص ۱۷۹
- ۴ . کلینی ، کافی، ج ۶ ، ص ۴۷؛ الطریحی ، مجمع البحرین، ج ۱، ماده رجاء
- ۵ . حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۹۷

براساس سیره تربیتی معصومین یکی دیگر از مهمترین، عناصر تربیت دینی است، اقدام‌های تربیتی از زمان تولد **فرزند** شروع می‌شود؛ اگرچه شیرخوار قابلیت فعلی دریافت مفاهیم و کنش‌ها را ندارد، اما انجام دادن برخی از آداب و رسوم اسلامی برای تربیت صحیح او در آینده مؤثر است، به همین دلیل حضرت علی در حدیث ۴۰۰ گانه خود به یارانش سفارش می‌کند، که در هنگام تولد فرزندانشان این کارها را انجام بدهند، چرا که پیامبر این کارها را برای فرزندانشان انجام دادند^۱، در روز هفتم برای فرزندانتان عقیقه کنید، و به اندازه موهای سر فرزندتان خود نقره صدقه دهید، و در قسمت دیگر از حدیث می‌فرماید: **فرزندانتان** را در روز هفتم ختنه کنید و گرما و سرما، شما را از این کار منصرف نکند، چرا که این کار باعث پاک شدن بدن نوزاد است^۲.

۲-۴. نقش ادب والدین در تربیت اجتماعی فرزندان

پرورش اجتماعی **فرزندان** به معنای آموزش و تقویت تعهد آنها نسبت به رفتارهای مطلوب اجتماعی و ارزش‌های اخلاقی برجسته است. این فرآیند به گونه‌ای طراحی شده، که فرزندان از سنین پایین قادر به مشارکت مثبت در جامعه باشند، ویژگی‌هایی چون نیکو سیرتی، احترام متقابل، استواری عاطفی و ذهنی، و توانایی استدلال منطقی در تعامل با دیگران را در خود پرورش دهند.

از دیدگاه اسلام یک جنبه مهم از هستی انسانی، طبیعت اجتماعی بودن او است، که باید در فرآیند تعلیم و تربیت به دقت مدنظر قرار گیرد. لذا، یکی از وظایفی که والدین در قبال **فرزندان** خود بر عهده دارند، پرورش و تعلیم رفتارهای اجتماعی مناسب و اصول اخلاقی است، تا قابلیت‌های آنان در زندگی اجتماعی به بار نشسته، و آن‌ها قادر به مشارکت فعال و مؤثر در جامعه شوند. تربیت اجتماعی به معنای آموزش فرزندان بر پایه رعایت نزاکت‌های اجتماعی و اصول اخلاقی با ارزش است، به نحوی که آن‌ها از سنین پایین قادر به حضور مؤثر در جامعه باشند، و دارای خصلت‌هایی چون رفتار مناسب، ادب، توازن عاطفی و روانی، و تدبیر در برخورد با دیگران شوند^۳.

۴-۲-۱. نقش ادب پدر در تربیت اجتماعی فرزند

۱. صدوق، الخصال، ص ۷۵۱

۲. همان، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۵۳

۳. محمدیان، نگاهی دیگر به حقوق فرزندان از دیدگاه اسلام، ص ۱۹۱.

ویژگی‌های اخلاقی در اجتماع به یکباره در شخصیت **فرزندان** پدیدار نمی‌شوند، بلکه تحت تأثیر تربیت والدین، به تدریج در رفتار آن‌ها شکل می‌گیرد. پدر به عنوان پیونددهنده خانواده به جامعه، نقش اساسی در پرورش مهارت‌های اجتماعی **فرزندان** و تقویت توانایی‌های آن‌ها در برقراری ارتباط با دیگران ایفا می‌کند. این توانایی‌ها شامل برقراری ارتباط با دیگران، شنیدن و همدلی کردن، برقراری ارتباطات غیرکلامی و شناسایی احساسات خود می‌شود. پژوهشگران، مهارت‌های اجتماعی را به پنج دسته تقسیم کرده‌اند: همکاری و کمک به دیگران، استفاده از گفتار مناسب (درخواست و پاسخ واضح)، پذیرش مسئولیت، داشتن همدلی (محبت و درک متقابل) و خودکنترلی (برخورداری از صبر و تحمل) (۱).

۴-۲-۲. نمونه‌هایی از آداب اجتماعی

برخی آداب اجتماعی که لازم است والدین در تربیت **فرزندان** به آن توجه کنند عبارتند از:

۱. آداب معاشرت با مردم؛

یکی از مهم‌ترین رفتارهای اجتماعی که به عنوان حقوق متقابل بین مسلمانان شناخته می‌شود، نیکو سلوکی و ادب در برخورد با دیگران است. پروردگار عالم به پیامبر گرامی اسلام (ص) دستور داده است که به بندگان خود بیاموزند، که در گفتار خود بهترین و زیباترین بیان را به کار ببرند؛ «وَقُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» (۲). در این آیه، «عِبَادِي» به مؤمنان اشاره دارد و «أَحْسَنُ» به معنای بهترین در نحوه بیان و همچنین دارای فضایل اخلاقی و رفتار انسان دوستانه است. تأکید بر این رفتارهای محترمانه و سالم در سیره و سخنان معصومین (ع) نیز به وضوح دیده می‌شود.

امیرالمؤمنین (ع) در وصایای خود به فرزندش امام حسن (ع) می‌فرماید: با مردم به نیکی گفتگو کنید، همانطور که خداوند به شما فرمان داده است: «قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا كَمَا أَمَرَكُمُ اللَّهُ» (۳). همچنین از تحقیر و استهزاء دیگران پرهیز داده و فرموده‌اند: فرزندم، هرگز کسی را در برخورد هایت خوار مشمار، زیرا یا بزرگ‌تر از توست، و جایگاه پدری دارد، یا هم‌سن و سال توست

۱. وزیری، حقوق متقابل کودک و ولی در اسلام، ص ۲۱۴-۲۱۵.

۲. آیه ۱۷ اسراء.

۳. ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۱۹۹.

و برادر توست، یا کوچک‌تر از توست و باید او را همچون فرزند خود بشماری ۱. و نیز به آن حضرت فرموده است: عذرخواهی کسی را که از تو پوزش طلبید، بپذیر و به گذشت و عفو نسبت به مردم عادت کن: «... وَأَقْبِلْ عُدْرَ مَنْ اِعْتَدَرَ اِلَيْكَ وَ اَقْبِلِ الْعَفْوَ مِنَ النَّاسِ ۲». علی بن جعفر از برادرش، امام موسی کاظم^(ع)، نقل می‌کند که پدرشان به او فرمود: پسر، همانطور که من دست تو را گرفته‌ام، پدرم، محمد بن علی^(ع) دست من را گرفت و گفت: پدر من، علی بن حسین^(ع)، به من فرمود: پسر، هر کس از تو خیر خواست، آن را بجا آور، چنانچه خواستار خیر باشد، تو به هدفت رسیده‌ای و اگر خیرخواه نباشد، تو خود لایق و شایسته آن هستی: «يَا بُنَيَّ اِفْعَلِ الْخَيْرَ اِلَى كُلِّ مَنْ طَلَبَهُ مِنْكَ فَاِنْ كَانَ مِنْ اَهْلِهِ فَقَدْ اَصَبْتَ مَوْضِعَهُ وَ اِنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ اَهْلِهِ كُنْتَ اَنْتَ مِنْ اَهْلِهِ ۳». بنابراین ادب معاشرت والدین، نقش اساسی در ادب معاشرت فرزندان ایفا می‌کند.

ب. ادب سلام؛

درود فرستادن به دیگران، از شیوه‌های دلپذیر اجتماعی و تکمیل‌کننده آن محسوب می‌شود. قرآن کریم بیان می‌دارد: ای مؤمنان، پیش از درخواست اجازه و ابراز سلام به ساکنین، وارد خانه‌های دیگران نگردید، تا حضور خود را اعلام داشته و رضایت آنان را کسب نمایید، که این عمل برای شما مطلوب‌تر است ۴. در این زمینه، درود فرستادن به **فرزندان**، علامت فروتنی، بزرگ‌منشی، ملایمت و قدردانی از شخصیت آن‌ها است، و از خصال پسندیده پیامبران و سیره نیکوی پیامبر اسلام (صلوات‌الله‌علیه‌وآله) محسوب می‌شود، تا **فرزندان** به این رفتار عادت کرده و با سلام دادن به دیگران، احترام بگذارند. به همین دلیل والدین خودشان باید ادب سلام کردن را داشته باشند، تا **فرزندانشان** از آنها الگوبرداری کنند.

پیامبر گرامی اسلام (صلوات‌الله‌علیه‌وآله) تا آخرین لحظات عمر خود از این سنت حسنه دست نکشید، و همواره به همگان، چه بزرگ و چه کوچک، سلام می‌فرستاد، و بر حفظ آن تأکید داشت و می‌گفت: من به **فرزندان** سلام می‌کنم تا این عمل به عنوان سنت در میان مسلمانان پس از من باقی بماند، «خَمْسٌ لَا اُدْعُهُنَّ حَتَّى الْمَمَاتِ... وَ التَّسْلِيمُ عَلَى الصَّبِيَانِ لِيَكُونَ ذَلِكَ سُنَّةً مِنْ

۱. متقی هندی، کنز العمال، ج ۱۶، ص ۲۱۷، و آخر حدیث ۴۴۲۳۷

۲. همان، ص ۲۶۹، ج ۴۴۳۹۹؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۴، ص ۲۳۲؛ ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۸۶

۳. حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۶، ص ۲۹۴، باب ۳، ح ۳.

۴. آیه ۲۷ نور

بَعْدِي^۱». همچنین فرموده است: در بهشت خانه‌هایی وجود دارد که باطن آن بر همگان آشکار است، ورود به آن‌ها به کسانی اختصاص دارد که گفتار نیکو دارند، خوراک پسندیده می‌خورند، به هر کس که ملاقات می‌کنند با صدای رسا سلام می‌گویند، و در زمانی که چشمان مردم به خواب فرو رفته است، نماز می‌خوانند اینجا منظور نماز شب است^۲. علاوه بر این، لقمان حکیم علیه‌السلام نیز به فرزند خود سفارش کرده است: پیش از آغاز گفتگو با مردم، در سلام گفتن و دست دادن پیش‌گام باش. «يَا بَنِيَّ اَبْدَأِ النَّاسَ بِالسَّلَامِ وَ الْمُصَافِحَةِ قَبْلَ الْكَلَامِ^۳».

نتیجه‌گیری:

نقش والدین برای فرزند و زندگی حال و آینده‌ی او بسیار مهم است، پدر و مادر دو ستون اصلی خانواده که نقش بسزایی در پرورش و رشد فرزندان ایفا می‌کند. و تأثیرات زیادی در سرنوشت فرزندان خود دارند، به گونه‌ای که هر رفتار مثبت و منفی تأثیر قابل ملاحظه‌ای در تربیت فرزند دارد، از وظایف مهمی که برعهده‌ی والدین است، تعلیم و تربیت فرزندان است، در جامعه اسلامی تربیت فرزندان با هدفهای الهی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است زیرا در نظام آموزشی اسلام مقصود واقعی از تربیت از منظر استاد بزرگ اسلام علی^(ع) رساندن فرزند به جایگاه بندگی و عبودیت خداوند است. برای اثبات اهمیت این موضوع به روایت گرانبهای امام علی^(ع) بسنده می‌کنیم، که می‌فرمایند: بهترین چیزی که پدران برای فرزندان به میراث می‌گذارند، ادب است؛ و کوتاهی کردن والدین در این امر، منجر به عقوبت الهی، و ملامت مردم می‌شود. به همین دلیل والدین باید در امر تربیت فرزندان سرمایه‌گذاری مادی و معنوی کنند. به گونه‌ای که اولاً: خود را در این زمینه‌ها پرورش دهند و زمینه‌ی آن را برای فرزندان خود فراهم کنند، تربیت فرزند ابعاد گوناگونی دارد از جمله دینی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، جسمانی که در هر کدام از این حیطه‌ها والدین نقش اساسی دارند، و خودشان باید در هر کدام از این عرصه‌ها، به گونه‌ای که از فرزندانشان انتظار دارند، عمل کنند، و در این پژوهش به دو بُعد از ابعاد تربیتی اشاره شده است؛ نقش والدین در تربیت دینی فرزندان، آموزش نماز، قرآن، دعا، آشناکردن فرزندان با علوم اهل بیت، رعایت آداب اسلامی هنگام تولد نوزاد است، و همچنین نقش والدین در تربیت اجتماعی فرزندان؛ به

۱. صدوق، علل الشرائع، ج ۱، ص ۱۳۰، باب ۱۰۸، ح ۱؛ حرعاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۶۲، باب ۳۵، ح ۱.

۲. همان، وسائل الشیعه، ص ۶۰، باب ۳۴، ح ۱۰.

۳. محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۸، ص ۳۵۸، باب ۳۱، ح ۱۰.

معنای آموزش، پرورش و تقویت تعهد آنها نسبت به رفتارهای مطلوب اجتماعی و ارزشهای اخلاقی برجسته است. یکی از وظایفی که والدین در قبال فرزندان خود به عهده دارند زمینه‌سازی براساس رعایت نزاکت‌های اجتماعی مانند: ادب معاشرت با مردم و ادب سلام کردن می‌باشد.

فهرست منابع

۱- قرآن کریم، ترجمه: حسین انصاری

۲- نهج البلاغه، ترجمه: سید جعفر شهیدی الف-منابع فارسی

منابع فارسی

- ۱- ابن بابویه، محمد بن علی، مترجم: محمد جواد ذهنی تهرانی، **علل شرایع شیخ صدوق**، قم: مؤمنین-علویون، چاپ سیزدهم، ۱۳۹۷
- ۲- _____، مترجم: احمد فهری زنجانی، **الخصال**، تهران: علمیه اسلامیة، چاپ اول، بیتا
- ۳- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، **تحف العقول**، قم: دارالحدیث، چاپ پنجم، ۱۳۹۳
- ۴- انصاری، عبدالله بن محمد، **شرح المنازل السائرین**، تهران: الزهرا (س)، ۱۳۷۹
- ۵- بندر ریگی، محمد، **فرهنگ المنجمد**، تهران: اسلامی، چاپ بیستم، ۱۳۸۶
- ۶- حاجی ده آبادی، محمدعلی، **درآمدی بر نظام تربیتی اسلام**، قم: ترجمه و نشر المصطفی مرکز بین المللی، چاپ دهم، ۱۳۹۸
- ۷- حر عاملی، محمد، **وسائل الشیعه**، تهران: کتابفروشی اسلامیة، چاپ هفتم، ۱۳۷۸
- ۸- خوانساری، محمد، **شرح غررالحکم و دررالکلم**، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ ششم، ۱۳۸۴
- ۹- _____، چاپ پنجم، ۱۳۸۵
- ۱۰- _____، چاپ سیزدهم، ۱۳۹۲
- ۱۱- _____، چاپ چهارم، ۱۳۶۶
- ۱۲- دهخدا، علی اکبر، **لغت‌نامه**، تهران: روزنه، چاپ دوم، ۱۳۷۷

- ۱۳- راجی قمی، محمد، پندهای پدران بر فرزندان، تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۶
- ۱۴- رسول محلاتی، هاشم، وصایا الرسول والائمة، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ ششم، ۱۳۹۴
- ۱۵- طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳
- ۱۶- طبرسی، فضل بن حسن، ترجمه: هاشم رسولی، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران فراهانی، ۱۳۶۳-۱۳۵۰
- ۱۷- طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران: بنیاد بعثت، چاپ یکم، ۱۳۷۵
- ۱۸- عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران: امیرکبیر، چاپ بیست و هشتم، ۱۳۸۲
- ۱۹- _____، چاپ ششم، ۱۳۷۵
- ۲۰- قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، دارالکتب اسلامیة، تهران: چاپ ششم، ۱۴۱۲ ق
- ۲۱- کلینی، محمد یعقوب، مترجم: جواد مصطفوی، اصول کافی، قم: اسوه، چاپ چهارم، ۱۳۷۹
- ۲۲- محمدیان، بهرام، نگاهی دیگر به حقوق فرزندان از دیدگاه اسلام، تهران: انجمن اولیا و مربیان، چاپ چهارم، ۱۳۹۰
- ۲۳- محمدی ری شهری، میزان الحکمه، قم: دارالحديث، چاپ هفتم، ۱۳۹۵
- ۲۴- معادیخواه، عبدالمجید، فرهنگ آفتاب، تهران: ذره، چاپ دوم، ۱۳۸۵
- ۲۵- معین، محمد، فرهنگ معین، تهران: زرین، چاپ سوم، ۱۳۸۶
- ۲۶- مکارم شیرازی، ناصر، ترجمه قرآن، قم: دارالقرآن الکریم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۳
- ۲۷- موسوی بجنوردی، محمد کاظم، دائره المعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۳
- ۲۸- وزیری، مجید، حقوق متقابل فرزند در اسلامو موارد تطبیقی آن، تهران: نشر بین الملل، چاپ دوم، ۱۳۸۷

ب_منايع عربي

- ١- ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، دارصادر - بيروت ، ١٤١٤
- ٢- حر عاملي، محمد بن حسن، وسائل الشيعه، قم: آل البيت، چاپ هفتم، ١٤١٦
- ٣- خوانساري، سيد احمد، مترجم: علي اكبر غفاري، جامع المدارك، مكتبة الصدوق، تهران: چاپ دوم، ١٣٥٥
- ٤- راغب اصفهاني، ابوالقاسم، المفردات في غريب القرآن، دارالعلم، دارالشاميه، دمشق - بيروت، ١٤١٢
- ٥- شهيد ثاني ، زيدالدين بن علي، شهيد اول محمد بن مكي، النشر اسلامي التابعه لجماعه المدرسين بقم مسالك الأفهام الى تنقيح شرائع الاسلام، معارف اسلاميه، چاپ سوم، ١٣٨٣
- ٦- طبرسي، فضل بن حسن، مكارم اخلاق، تهران: حبيب، چاپ دوم، ١٣٨٦
- ٧- الفيومي، احمد بن محمد، المصباح المنير في غريب الشرح الكبير، المكتبه العلميه، بيروت: لبنان، ١٤٢٨ق
- ٨- علامه حلي، حسن بن يوسف، قواعد الاحكام، موسسه نشر اسلامي، التابعه لجماعه المدرسين بقم، چاپ سوم، ١٣٨٣
- ٩- متقى هندی، علي بن حسام الدين، كنز العمال في سنن أقوال والأفعال، بيروت - دار إحياء التراث العربي، چاپ اول، ١٤٣١ق
- ١٠- مجلسي، محمداقبر، بحار الأنوار، تهران: المكتبه اسلاميه، چاپ سوم، ١٣٧٥
- ١١- _____، چاپ چهارم، ١٣٨٢
- ١٢- نجفی جواهری، شیخ محمدحسن، مترجم عباس قوچانی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، دارإحیاء التراث العربی -بیروت، چاپ هفتم، ١٣٦٢

مقاله

رضایی ، فهمیمه، نقش پدر و مادر در تربیت فرزند-الگو پذیری فرزندان از والدین، روزنامه
کیهان